

ЗАСНУВАННЯ СИСТЕМИ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ

Л.М. ФІЛОРЕТОВА

На початку ХІХ ст. в Росії досить гостро відчувалась потреба реорганізації армії. Буржуазний розвиток європейських країн змінив і самі армії, і характер ведення війн. Стара рекрутська система комплектування армії вже не виправдовувала себе. За короткий термін, з 1802 по 1816 рр., в армію за рекрутськими наборами було направлено близько 1,5 млн. осіб. В порівнянні з 1796 роком чисельність російської армії збільшилася удвічі і нараховувала близько 900 тис осіб. Збільшення армії викликало значне зростання затрат з її утримання: в 1796 р. вони склали 13 млн. 300 тис.

крб. сріблом, а в 1816 р. – близько 41 млн. крб., або 54,5% державного бюджету [1, 6]. На відміну від Англії та Франції, які значно скорочували свої збройні сили у мирний час, Росія вважала за необхідне тримати постійну мільйонну армію. В умовах розкладу та кризи феодално–кріпосницьких відносин така армія була потрібна їй не лише для забезпечення обороноздатності країни, а й для придушення революційних рухів. Рекрутська система комплектування армії підживляла і без того слабе селянське господарство, викликала незадоволення дворян втратою найбільш працездатних селян.

В цих умовах уряд Олександра I був поставлений перед необхідністю збереження значної за чисельністю армії, але при зведені до мінімуму витрат на її утримання та покращення побуту солдат. На деякий час увагу царя привернула реформа, проведена в Пруссії після Тільзітського миру, коли Пруссія зобов'язалася мати діючу армію не більшу 42 тис. солдат. Тоді, як відомо, генерал Тарнгорст знайшов дотепний вихід із скрутного становища – скорочення строку служби до трьох років і створення запасу двох категорій, при наявності невеликої постійної армії, дали країні можливість при необхідності виставляти велику армію.

За системою Тарнгорста, в Пруссії кожен поступав на три роки на військову службу, потім зараховувався в запас, із якого час від часу призивався на військові збори. Отже, за короткий термін населення було навчено і його легко можна було мобілізувати, збільшуючи таким чином армію в декілька разів [2, 207]. Олександра I ця ідея дуже зацікавила, але він швидко зрозумів, що в Росії з її великими територіями, незаселеністю, відсутністю зручних шляхів сполучення ця система неприйнятна, так як при даних факторах швидка мобілізація неможлива.

В 1810 році Олександр I наштовхнувся на твір французького автора Сервана, в якому висловлювалася ідея прикордонних військових поселень, які б займалися одночасно і землеробством, і військовою службою [3, 89]. Ця ідея настільки припала йому до душі, що він відразу ж віддав розпорядження П. Волконському негайно перевести цю брошуру російською мовою, щоб ознайомити з нею Аракчеєва, який повинен був втілити цю ідею в життя. Це і була система військових поселень. Ця система складалася з того, що деякі території передавалися із цивільного відомства у відомство військового міністерства, при цьому вони звільнялися від сплати всіх податків і повинностей, і за це повинні були зі свого населення комплектувати і утримувати певні військові частини. Засновуючи військові поселення, уряд намагався не зачепити інтереси кріпосників – на положення військових поселенців переводилися тільки державні селяни з їх землями.

Перша спроба втілення цієї ідеї в життя була зроблена в 1810-1811 роках в Могилівській губернії. Але на період наполеонівських воєн вона була призупинена. В 1816 році Олександр I вирішив відновити втілення

цієї ідеї в життя. На цей раз спроба була перенесена в Новгородську губернію, де знаходилося помістя Аракчєєва, якому було зручно спостерігати за ходом справ в цих поселеннях. З 1817 року поселення створюються і в Україні – весь округ Бузького війська в Херсонській губернії передавався під безпосереднє військове управління. Місцевість і населення були обрані не випадково. Це був козацький край. Місцеві жителі – нащадки козаків, були майже всі державними селянами, отже відразу після царського указу вони автоматично переходили в розряд військових поселенців. Також сприятливими були умови для розташування саме кавалерійських полків – степова місцевість, де була змога утримувати, випасати і розводити коней.

У період з 1817 по 1828 роки було створено чітку інфраструктуру і у 1829 році Єлисаветград став центром військових поселень у Новоросії, а з 1834 року повністю підпорядковувався військовому відомству. В 1818 році був виданий указ про створення поселень в трьох повітах Херсонської губернії – Херсонському, Єлисаветградському та Ольвіопольському [4, 512].

Військові поселення в Херсонській губернії почалися двома уланськими дивізіями, Українською і Бузькою, які знаходилися під командуванням генерал-лейтенанта графа Вітта. Полки Української дивізії були до того ж козацькими, сформованими графом Віттом в Україні у війну 1812 року. Полки Бузької дивізії склалися переважно з бузьких козаків, які з давніх часів проживали по Бугу, мали свого військового отамана і правління, схоже з донським військом.

В Українські полки також вступила частина бузьких козаків, які жили на кордоні Київської губернії в Чорнолісі, по рікам Тясмину і Синюсі, а також жителі поселених раніше колишніх нерегулярних гусарських полків, пізніше перетворених на регулярні [5, 109-111].

Бузькі козаки, які служили в турецьку і французьку війни, і звикли до вільного козацького життя, бунтували при перейменуванні їх в улани; не були задоволені цим і вільні поселенці, які пам'ятали своє гусарство. Коли генерал-майор Вітт приступив в середині червня 1817 року до влаштування військових поселень, “то большая часть станиц бугского войска оказала в том упорство и даже самое против власти непослушание” [6, 1]. Козаки не піддавались на жодні умовляння Вітта і навіть застосували проти нього силу [7, 14]. Тоді в атаку був кинутий ескадрон Українського уланського полку. Повсталі спочатку чинили опір, але після поранення декількох чоловік змушені були тікати. Частина переправилася через Буг, інші повтікали в очерет, де було заарештовано 40 чоловік [8, 14]. Так почалося повстання Бузького полку – перше повстання в південних поселеннях.

Жорстоке придушення повстання бузьких козаків призвело до того, що в наступні роки населення, зокрема Єлисаветградщини, з мовчазною

згодою приймали присягу і переходили з розряду державних селян в розряд військових поселенців. Навіть сам Аракчєєв змушений був визнати, що селяни відносяться різко вороже до переводу їх в розряд військових поселенців. В листі Олександрю I зі Змієва в квітні 1817 року він писав, що по приїзду в округ військового поселення 3-ї уланської дивізії він “упал духом, когда увидел 16 тысяч человек коренных жителей в страхе, печали и в некотором роде онемелости, то есть в таком состоянии, в котором бывает человек, когда он будучи недовольным своим состоянием боится, но не знает, что ему сделать для улучшения своей участи и от этой своей неизвестности переходит в очень вредное равнодушие ко всему” [9, 108].

Після придушення повстання почало налагоджуватися життя у військових поселеннях. Нове поселення поділялося на округи полків, яким були надані права володіння землями і угіддями, які вони займали, також вони звільнялися від сплати будь-яких податків і зобов'язувалися самостійно утримувати свої поселення.

В той же час було видано наказ утворити з місцевих поселенців три ескадрони, в які вступали хазяї, три ескадрони з їх помічників, а також кантоністські ескадрони із хлопчиків 10-18 років. Цих людей наказано було одягнути у військову форму та озброїти, що призвело до великих витрат. Крім того, необхідно було будувати полкові штаби і комітети, манежі, цейхгаузи і тому подібні будови. Необхідно було також влаштовувати полкові та ескадронні школи для навчання кантоністів, тобто всіх без винятку хлопчиків, читати, писати, рахувати і вивчати на пам'ять безліч пунктів, що відносяться до субординації, а також всі суворовські накази. В той же час в херсонських військових поселеннях в 1820 році передбачалось розпочати вивчення садівництва, лісництва та городництва кантоністами із нездатних до військової служби. Ці заходи були спрямовані на те, щоб “поддержать и улучшить имеющиеся в округах военного поселения шелковичные сады и вообще умножить там садоводство и сделать опыт разведения посредством посева лесов” [10, 17-18]. Одночасно були створені жіночі школи. Дівчат одягали в плаття полкового кольору, а військові дами ставали директрисами цих і закладів.

Щоб якнайбільше догодити начальству, полкові командири влаштовували різні прокази з кантоністами. Так, школа бригадного генерала С.С. Храповицького в Єлисаветграді знала не тільки всі вірші й байки тогочасних поетів, а й могла змагатися з будь-яким кадетським корпусом в області математичних знань [11, 5].

Життя поселенців було повністю регламентовано. Військовим справам поселенці виділяли час з шостої години ранку до обіду. Потім вони йшли на сільськогосподарські роботи. На них же лягала і вся робота по розбудові і благоустрою поселень. Не тільки розпорядок дня, але й такі дрібниці, як, коли і якими вулицями виганяти худобу, як слід її годувати тощо було передбачено уставом.

Спроби добитися покращення свого становища за допомогою прохань і пасивного супротиву ні до чого не призводили, тому поселяни ставали на шлях активної боротьби. Найбільше повстання військових поселенців за царювання Олександра I розгорнулось в Україні в Чугуївському поселенні літом 1819 року. Почавши з відмови косити сіно, поселяни згодом висунули вимогу про повне знищення військових поселень. До Чугуївського уланського полку приєднався Таганрозький уланський полк і з'явилася загроза поширення повстання на всю територію військових поселень. До місця події було стягнуто значні військові сили, за допомогою яких повстання вдалося придушити.

Одним з важливих напрямків господарської діяльності військових поселень було створення кінних заводів. Але вже найближчим часом ця ідея не витримала практики. Для кожного полкового заводу необхідно було закупити 345 кобил-маток і 27 жеребців. 115 коней із щорічного приплоду повинні були поступати на полкову службу, останні – в матки або на продаж. За літо закупили більше тисячі кобил 100 жеребців на заводах графині Орлової, в Данії та Англії. Розрахунок на сприятливі умови Херсонських степів, достаток сіна і вівса, зручні будівлі для зимівлі не справдився. Коні виходили не породисті і їх було дуже мало [12, 236].

Таким чином, проведення військової реформи шляхом запровадження військових поселень вже на початковому етапі реалізації показало всі вади і недоліки цієї ідеї.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Липовская Т.Д. Социально – экономическое положение военных поселенцев на Украине: Учебное пособие. – Днепропетровск, 1982.
2. Корнилов А. Курс истории России XIX века. Часть 1. – М., 1978.
3. Петров А.Н. Устройство и управление военными поселениями в России. – В книге: Граф Аракчеев и военные поселения. – СПб., 1871.
4. Полное собрание законов Российской империи. – XXXV. - № 25/512.
5. ДІА в Санкт-Петербурзі. – Ф.386. – Оп.1. – Спр.402.
6. РДВІА. – Ф.35. – Оп.3/244. – Спр.503.
7. Там само.
8. Там само.
9. Окунь С.Б. История СССР. Ч.2 (1812-1825 гг.). – Ленинград, 1978.
10. РДВІА. – Ф.405. – Оп.1. – Спр.59.
11. Из записок сенатора А.Я.Стороженка. Державний архів Херсонської області. – Ф.3 – Оп.1. – Спр.20.
12. РДВІА. – Ф.14057. – Оп.15/1856. – Спр.1.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філоретова Лариса Мартіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.